

СТАТУС ПАСИВНИХ КОНСТРУКЦІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розкривається поняття «пасивні конструкції», визначається їх статус як граматичних одиниць у сучасній українській мові, які, з огляду на їх морфологічну та стилістичну обмеженість, опинилися на периферії синтаксичної системи.

Питання про поняття «пасивні конструкції», їх статус та структуру, стильову диференціацію в сучасній українській мові, співвіднесеність активних і пасивних конструкцій, змістові відтінки та доцільність вживання порушували вчені минулого та сучасні дослідники. Ідеться передусім про наукові дослідження В. Сімовича, О. Синявського, О. Курило, О. Матвієнка, М. Гладкого, С. Дложевського, Є. Тимченка, М. Сулими, Л. Булаховського, Н. Завгородньої, Ф. Смагленка, О. Мельничука, І. Петличного, В. Русанівського, Л. Олексієнко, Г. Півторака, В. Пугач, І. Вихованця, Н. Непійводи, К. Городенської, О. Межова, Ю. Мелашенко та ін.

В українському мовознавстві до пасивних конструкцій зазвичай зараховують речення з присудками у формі дієслів 3-ої особи на -ся, з пасивними дієприкметниками на -ний, -тий і предикативними формами на -но, -то [1, 18-19; 7, 11-14; 11, 55; 13, 23; 16, 30; 17, 113-125]. На думку М. Я. Плющ, у відповідних синтаксичних конструкціях ознака пасивності чітко виступає лише у тричленній структурі речення з дієсловом пасивного стану на -ся або пасивним дієприкметником у предикативній функції, з якими пов'язується форма орудного відмінка іменників (займенників), що позначають істоту [17, 115]. Щодо кваліфікації речень із предикативними формами на -но, -то як пасивних конструкцій у колі науковців і досі тривають дискусії. На наш погляд, одним із вдалих шляхів розв'язання цієї проблеми є спроба вчених розмежувати особові та безособові пасивні звороти і зарахувати речення зі згаданими конструкціями до безособово-пасивних [3, 120-121; 8, 15; 12, 67; 22, 110-111]. Водночас поширеною є думка про те, що до пасивних конструкцій не належать такі речення з предикативними формами на -но, -то, які співвідносні з неперехідними дієсловами недоконаного та доконаного виду, на тій підставі, що такі речення перебувають поза становими відношеннями з активними особовими конструкціями. Зокрема, у наведених прикладах: *Скільки ходжено, скільки їжджено по світах; Немало пере-*

плакано за життя [4, 245] - предикативні форми не можуть бути співвіднесеними з активними конструкціями. На відміну від зазначених речень, співвідносними з активними конструкціями (неозначено-особовими реченнями) є пасивні конструкції з предикативними формами на -но, -то, які утворені від перехідних дієслів. Наприклад: *До аналізу також залучено граматики XIX ст. - До аналізу [ми] також залучили граматики XIX ст.; З урахуванням зазначених факторів фразеологічні одиниці згруповано в п'ять семантико-граматичних класів - З урахуванням зазначених факторів фразеологічні одиниці [ми, науковці] згрупували в п'ять семантико-граматичних класів.*

Останнім часом з-поміж пасивних конструкцій, що традиційно виділяються, вилучено ті, до складу яких входять дієслова недоконаного виду з постфіксом -ся на тій підставі, що в синтаксичній системі української мови «ці конструкції, на противагу іншим слов'янським мовам, опинилися на крайній периферії» [4, 243]. У нашій роботі речення з дієсловами на -ся, пасивними дієприкметниками на -ний, -тий та з предикативними формами на -но, -то будемо кваліфікувати як пасивні конструкції, з огляду на те, що ці конструкції трансформаційно пов'язані з активними конструкціями, у них наявний або можливий орудний відмінок дійової особи і головну увагу приділено дії, стану.

Пасивні конструкції протиставлені активним за співвідношенням між діячем (виконавцем дії) та об'єктом дії, що знаходить своє вираження у структурі, центром якої є дієслово активного чи пасивного стану. У цьому випадку, як слушно зауважує В. М. Русанівський, варіантними значеннями виступають актив і пасив, а інваріантним - реалізація дії її виконавцем [3, 111]. Так, в активних конструкціях логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет збігаються (*Бібліотекар видає книги; Учень виконав завдання*), а в пасивних - логічний суб'єкт (діяч) і граматичний підмет не збігаються (*Книги видаються бібліотекарем; Завдання виконане учнем*). Тобто в пасивній конструкції суб'єкт-викона-

вещ є додатком (*бібліотекарем, учнем*), а об'єкт дії - підметом (*книги, завдання*). Незбіг логічного суб'єкта з граматичним підметом є засобом акцентування уваги саме на об'єкті, а суб'єкт дії відсувається на другий план висловлення. У такий спосіб у пасивних конструкціях знижено комунікативний ранг основного учасника ситуації - суб'єкта дії, вжитого в позиції вихідного підмета, тому що її передано іншому учасникові ситуації - об'єктові дії [4, 244].

Відсунення суб'єкта в пасивних конструкціях на другий план, на думку багатьох учених-мовознавців, не відповідає сутності живого мовлення, де суб'єкт разом із його дією становлять центр повідомлення [5, 46-47; 11, 55; 15, 259]. Звісно, в більшості випадків ліпше вжити активну конструкцію, ніж пасивну: *Я написав листа - Лист написаний мною; Питання про необхідність дослідження природи та функції онімів у складі фразеологічних та пареміологічних одиниць порушували вчені ще в минулому й на початку нинішнього століть - Питання про необхідність дослідження природи та функції онімів у складі фразеологічних та пареміологічних одиниць порушувалися вченими ще в минулому й на початку нинішнього століть*. На думку К. Г. Городенської, саме активні конструкції становлять типологічну ознаку синтаксису сучасної української літературної мови й української загальнонародної мови в цілому [7, 14].

Унаслідок тривалого перебування України в межах Російської імперії українська мова зазнала великого впливу російської мови на всіх мовних рівнях, у тому числі й синтаксичному. Цей факт і служить поясненням того, що синтаксис української ділової та наукової мови вибрав окремі риси російської мови, зокрема використання різних типів пасивних конструкцій. Пасивні конструкції закріпилися в російській книжній (канцелярській) мові в період, коли «роль пересічної людини в суспільному житті бюрократичної імперської держави була зведена до найнижчої позначки, коли окрема особистість нівелювалася, розчинялася в офіційних бюрократичних взаєминах» [15, 259]. Довге перебування російської мови під впливом церковнослов'янської спричинило її орієнтацію на книжний виклад, тоді як українська мова віддавна була зорієнтована на живе народне мовлення. Наприклад: *Дом строится плотниками; Усадьба подарена отцом; Ему поручено важное задание*. Проте такі конструкції, як: *Дім будується теслями; Садиба подарована батьком; Йому доручено важливе завдання* - не властиві українській мові.

Усування суб'єкта дії на другорядну позицію - риса книжної мови, зокрема наукового

стилю, де завжди на першому місці виступає об'єкт дослідження, а не дослідник. Залучення пасивних конструкцій до системи синтаксичних засобів української мови, зокрема наукового стилю, допомагає досягти комунікативної точності й чіткості викладу. Проте морфологічна та стилістична обмеженість пасивних конструкцій зумовлює, на думку деяких дослідників, перебування цих конструкцій на периферії синтаксичної системи української мови [7, 14; 15, 260; 17, 116], що, на наш погляд, не є переконливо аргументованим і логічно обґрунтованим.

Активність існує як протиставлення пасивності, що у свою чергу існує як протиставлення активності. Адже без протиставлення активності - пасивності не можна говорити про вираження цього значення взагалі. Велику роль у творенні пасивних конструкцій відіграє їхня постійна готовність бути перетвореними на активні конструкції. Актив - пасив - це синонімічне семантико-синтаксичне співвідношення, «двочленна опозиція», сильним, маркованим членом якої, на думку Е. І. Корольова, виступає пасив, тому що в пасивній конструкції, на відміну від активної, дія спрямована на суб'єкт [10, 210]. Водночас це протилежні полюси певного поняття, як, наприклад, прості й складні речення, двоскладні й односкладні речення, повні й неповні речення, приєменникові й безприєменникові конструкції, відкритий та закритий синтаксичні зв'язки тощо, кожен із яких є протилежним стосовно іншого, але не периферійним. Використання неповних речень теж є стилістично обмеженим, оскільки вони ширше представлені в розмовному та художньому стилях [19, 168], проте їх не зараховують до периферійних синтаксичних конструкцій.

Запозичені з церковнослов'янської мови пасивні синтаксичні конструкції, які властиві книжному стилю, були свого часу потрібні для формування власного українського наукового стилю, і тому це явище не кваліфікують як негативне. Однак надмірне та інколи комунікативно невмотивоване вживання пасивних конструкцій у науковому стилі сучасної української мови не можна назвати позитивним явищем, тому що такі випадки суперечать синтаксичним особливостям української мови. Дослідниця Н. Ф. Непийвода справедливо зауважує, що специфічні, книжні елементи слід залучати лише в разі комунікативної потреби, а там, де специфічні стильові норми можна наблизити до загальномовних, їх треба до них наблизити [15, 262].

Пасивні конструкції, на думку деяких дослідників, складаються з трьох компонентів: «називний відмінок (формально діяч, а фактично об'єкт дії) + неперехідне дієслово (носії пасивності) +

орудний відмінок (формально знаряддя дії, а фактично її виконавець)» [1, 18; 17, 115; 22, 107]. Наприклад: *Територія охороняється злим собакою; Текст зачитаний учителем.* У таких конструкціях дієслово чи пасивний дієприкметник у функції предиката здатні повністю виражати пасивне значення. Трикомпонентність структури пасивної конструкції пояснюють тим, що пасивні конструкції у слов'янських мовах можуть існувати лише як трансформи відповідних трикомпонентних активних конструкцій: «називний відмінок (діяч) + перехідне дієслово (позначає активну дію) + знахідний відмінок (об'єкт дії)». Наприклад: *Злий собака охороняє територію; Учитель зачитав текст.* Активна й пасивна трансформи є різновидом взаємопов'язаних предикативних конструкцій. Взаємний трансформаційний зв'язок між синонімічними конструкціями полягає в тому, що одна конструкція виводиться з іншої і навпаки. Іншими словами, перетворення активної конструкції на пасивну в семантичному плані полягає в заміні логічного суб'єкта об'єктом, а у формальному - в перетворенні підмета на додаток в орудному відмінку, а прямого додатка - на підмет. Тричленній конструкції з пасивною формою обов'язково відповідає активна конструкція, у якій присудок виражений перехідним дієсловом в особово-часовій формі [20, 36]. Наприклад: *Результати дослідження неодноразово використовувала дисертантка під час проведення практичних занять ↔ Результати дослідження неодноразово використовувалися дисертанткою під час проведення практичних занять.* Відповідно, семантичною основою пасивних конструкцій є вираження такого стану суб'єкта, який викликаний дією об'єкта. Однак не можна визнати синонімами трансформи з різною кількістю константних компонентів. Наприклад: *Машина привезла пошту → Пошту привезли.* У таких випадках, на думку В. М. Русанівського, існує лише однібічний зв'язок між основною (повнішою) і похідною конструкціями: друга виводиться з першої, але першу не можна вивести з другої [20, 8].

Трикомпонентні пасивні конструкції вживають тоді, коли дія пов'язана з конкретним її виконавцем (*Ступінь втрати зору визначався лікарем-офтальмологом; Ці дані можуть бути використані в роботі як експертами-почеркознавцями під час дослідження підписів, так і працівниками судових і слідчих органів*). Проте більш поширеними в сучасній українській літературній мові є неповні пасивні конструкції - двокомпонентні структури з пропущеним орудним суб'єкта, у яких увагу зосереджено на дії, а не на її виконавцеві (*Кримінальна експертиза*

призначається в процесі розслідування і судового розгляду різних кримінальних і цивільних справ; Однак не всі питання ідентифікації особи за підписом, які охоплює ця проблема, досліджені). Конкретно визначений суб'єкт у трикомпонентній пасивній конструкції перетворюється на не точно означеного або неозначеного у двокомпонентній пасивній конструкції. При цьому важливо зазначити, що кожна неповна двокомпонентна конструкція може бути трансформована у трикомпонентну.

Речення з предикативними формами на *-но*, *-то*, на думку М. Я. Плющ, за структурними особливостями теж можуть бути трикомпонентними та перебувати у прямій опозиції до активних конструкцій (*Овочі зібрано бригадою - Бригада збрала овочі*) або двокомпонентними та співвідноситися з неозначено-особовими реченнями (*Овочі зібрано - Овочі збрали*) [17, 119]. Не можемо погодитися з думкою дослідниці про трикомпонентність конструкцій із предикативними формами на *-но*, *-то* на тій підставі, що введення третього компонента (орудного суб'єкта) порушує їхню структурну цілісність і заперечує основне призначення таких конструкцій - акцентувати увагу на завершенні дії та її результаті (*За результатами дослідження сформульовано ряд положень, висновків і пропозицій - За результатами дослідження нами сформульовано ряд положень, висновків і пропозицій*, де друге речення є стилістично невправним). Як відомо, характерною особливістю предикативних форм на *-но*, *-то* є їхня здатність керувати лише знахідним відмінком прямого об'єкта результативного стану (*полито квіти, надруковано розклад, ухвалено закон*). У таких конструкціях уся увага зосереджена на присудкові, який передає поняття «хтось зробив» [11, 54]. Крім того, у складі пасивних конструкцій сучасної української літературної мови речення з предикативними формами на *-но*, *-то* є завершальною ланкою в процесі повної формально-граматичної нейтралізації суб'єкта дії, оскільки у структурі цих незмінних предикативних форм немає будь-яких граматичних афіксів, які б характеризували особу діяча [6, 92]: *Учені-криміналісти провели експериментальне дослідження → Експериментальне дослідження проведене вченими-криміналістами → Експериментальне дослідження проведене*.

Як відомо, співвідношення і протиставлення активних та пасивних конструкцій пов'язане з існуванням категорії стану дієслів, яка не є суто морфологічною категорією з огляду на те, що не має вираження в межах одного слова. Форми категорії стану традиційно зараховують одночас-

но і до морфологічного, і до синтаксичного рівнів, які перебувають у постійному взаємозв'язку [20, 35]. А представники функціонально-категорійного підходу до аналізу мовних явищ надають категорії стану статус морфолого-словотвірної-синтаксичної категорії [4, 246; 9, 194]. Така кваліфікація категорії стану є достатньо переконливою і логічно обґрунтованою. Цього погляду на неї дотримуємося й ми у нашому дослідженні. Загальновідомо, що категорія стану - це граматична форма, що виражає взаємовідношення між суб'єктом та об'єктом дії. Наявність опозиції активного і пасивного стану передбачає, що та сама особа залежно від ситуації може бути то суб'єктом дії, то об'єктом. Тобто активний і пасивний стани протиставлені залежно від різного вираження (в підметі чи доданку) діяча [10, 208].

З категорією стану і, відповідно, системою активних і пасивних конструкцій тісно пов'язана диференціація перехідних і неперехідних дієслів. Категорію перехідності / неперехідності хоч і пов'язують із категорією стану, проте вона не має нічого спільного з нею. Лише перехідні дієслова формують опозицію актив - пасив, оскільки лише вони репрезентують зміни у відношеннях між виконавцем та об'єктом дії шляхом зміни форми відповідного дієслова. Активна станова форма (активний стан) властива лише перехідним дієсловам і співвідноситься з пасивною (пасивний стан), у якій перехідність нейтралізується.

Трансформація активних конструкцій на пасивні передбачає зміни не лише в семантико-синтаксичних функціях відмінків, у яких виступають суб'єкт чи об'єкт у відповідній конструкції, а й у морфологічному вираженні предиката, тому що відбувається його семантичне перетворення (предикат дії трансформується у предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії). При цьому кількість часових форм активу зумовлює кількість часових форм пасиву. У первинних (активних) конструкціях присудок виражений перехідними дієсловами недоконаного виду усіх трьох часових форм та доконаного виду минулого й майбутнього часів. У похідних (пасивних) конструкціях перехідним дієсловам недоконаного виду відповідає «синтетична форма пасивного стану» - дієслово з постфіксом *-ся* (*Лікар-офтальмолог визначав (визначає, визначатиме) ступінь втрати зору — Ступінь втрати зору визначався (визначається, визначатиметься) лікарем-офтальмологом*), а перехідним дієсловам доконаного виду - «аналітична форма пасивного стану» - пасивний дієприкметник доконаного виду + особово-часові форми дієслова *бути* (*Лікар-офтальмолог визначив*

(визначить) ступінь втрати зору — Ступінь втрати зору визначений (буде визначений) лікарем-офтальмологом) [6, 71]. Співвідносними з пасивними дієприкметниками є предикативні форми на *-но*, *-то*, які також передають значення результативного стану як наслідку виконаної дії, але, на відміну від пасивних дієприкметників, не пов'язують цей стан навіть з імпліцитним носієм, наприклад: *У роботі належним чином не поціновано того внеску, який зробили українські граматисти початку ХХ ст. у розбудову національної граматичної термінології — У роботі належним чином не поцінований той внесок, який зробили українські граматисти початку ХХ ст. у розбудову національної граматичної термінології — У роботі належним чином не поцінований [дослідницею] той внесок, який зробили українські граматисти початку ХХ ст. у розбудову національної граматичної термінології*. Показниками пасивності на словотвірному рівні у зворотних дієсловах є постфікс *-ся* (за значенням І. Р. Вихованця, не граматична, а словотвірна морфема [3, 113]), а в дієприкметниках -суфікси *-н-* (*-ен-*) та *-т-*. Проте значення пасивності дієслова пасивного стану, зокрема дієслова з постфіксом *-ся*, виявляють не самостійно, а у зв'язку з орудним суб'єктом.

Основним граматичним показником пасивного стану визначають форму орудного відмінка, значення реального суб'єкта дії якого є синтаксичним. Причому найбільш чітко, як зауважує М. Я. Плющ, значення суб'єкта орудний відмінок виражає тоді, коли іменник (займенник) називає істоту, а такі пасивні конструкції легко трансформуються в активні [17, 116], наприклад: *Номінативні речення виділяються вченими в окремий розряд - Учені виділяють номінативні речення в окремий розряд*.

Елімінацію орудного суб'єкта пов'язують із втратою дієсловом-присудком значення пасивності дії і перетворенням пасивної конструкції на активну [18, 111]. Наприклад: *Безперечно, класифікація іменних односкладних речень О. О. Шахматова не приймається сучасними мовознавцями однозначно і безапеляційно - Безперечно, сучасні мовознавці не приймають класифікацію іменних односкладних речень О. О. Шахматова однозначно і безапеляційно*.

Орудному суб'єкту в пасивній конструкції властива семантична і формальна периферійність. Це пояснюється тим, що називний суб'єкт дії за трансформації активної конструкції на пасивну пересувається із центральної лівобічної валентної позиції у периферійну зону орудного [14, 152], для якого семантико-синтаксична функція суб'єкта є вторинною. Переконливою є аргументація периферійності орудного суб'єкта,

яка «полягає, зокрема, у тому, що перехід активної конструкції в пасивну спрямований не стільки на створення суб'єктної позиції орудного відмінка, скільки на перетворення предиката дії на предикат стану, а суб'єкта дії на суб'єкт стану» [2, 65].

Периферійність орудного суб'єкта зумовлює, за нашими спостереженнями, його факультативність у структурі пасивної конструкції. Категорія діяча в пасивних конструкціях, як зауважував Л. А. Булаховський, «не ігнорується, але є мало підкресленою, і ця мала підкресленість знаходить свій вияв у тому, що особа, яка може бути названа орудним відмінком певного слова-іменника, дуже часто буває відсутня» [1, 18]. Тому пасивна конструкція може бути повною трикомпонентною (*книга куплена мною; село відроджувалося людьми*) та неповною двокомпонентною (*книга куплена; село відроджувалося*), причому остання допускає структурну можливість перетворення на трикомпонентну.

Отже, пасивні конструкції в сучасній українській літературній мові є периферійним явищем синтаксичної системи, оскільки перебувають на межі трьох мовних рівнів - словотвірного, морфологічного та синтаксичного, що дає підстави визначити статус категорії стану як морфолого-словотвірно-синтаксичної категорії. Поділяючи думку про те, що попри домінують типологічну ознаку сучасного українського синтаксису, вважаємо, що пасивні конструкції мають посісти своє місце у системі мовних засобів книжних стилів сучасної української мови, причому перевагу слід віддавати, на наш погляд, конструкціям із предикативними пасивними дієприкметниками через те, що такі конструкції «становлять проміжну ланку в перетворенні особових речень у безособові на позначення результативного стану» [7, 14]. Крім того, саме дієприкметник чи не найбільшою мірою характеризує науково-технічні стилі [21, 111].

1. Булаховський Л. А. Підмет і присудок в українській літературній мові. - Вип. II. - К., 1958. - 38 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. - К., 1987. - 231 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. - К., 1983. - 220 с.
4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. І. Вихованця. - К., 2004. - 400 с.
5. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства. - Х., 1930. - 158 с.
6. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. - К., 1991. - 192 с.
7. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови // Українська термінологія і сучасність: 36. наук. праць. - Вип. ІУ. - К., 2001. - С. 11-15.
8. Завгородня Н. Ф. Про пасивність конструкцій з -но, -то // Українська мова в школі. - 1953. - № 5. - С. 13-16.
9. Загітко А. П. Теоретична грамати́ка української мови. Морфологія. - Донецьк, 1996. - 435 с.
10. Королев Э. И. О залагах русского глагола // Мысли о современном русском языке. - М., 1969. - С. 199-215.
11. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. - К., 2004. - 303 с.
12. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л. А. Булаховського. - К., 1951. - Т. 2. - 408 с.
13. Матвієнко О. Пасивні присудки на -но, -то і -ний, -тий в українській мові (Матеріали до проблеми: граматичний рід і активний та пасивний стан) // Мовознавство. - 1936. - № 7. - С. 21-49.
14. Межов О. Суб'єктні синтаксеми у позиціях другорядних членів речення // Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. - Вип. 7. - Донецьк, 2001. - С. 150-154.
15. Непийвода Н. Ф. Мова української науково-технічної літератури (функціонально-стилістичний аспект). - К., 1997. - 303 с.
16. Олексієнко Л. А. Трансформаційний аналіз пасивних конструкцій // Структурно-математична лінгвістика. Республіканський міжвідомчий збірник. Серія «Питання мовознавства». - К., 1965. - С. 30-40.
17. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. - К., 1986. - 175 с.
18. Плющ М. Я. Орудний суб'єкта в активних і пасивних конструкціях // Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). - К., 1975. - С. 109-115.
19. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. - Тернопіль, 2000. - 248 с.
20. Русанівський В. М. Порівняльно-типологічна характеристика дієслівного стану в сучасних слов'янських літературних мовах // Доповіді радянської делегації на VI Міжнарод. з'їзді славістів (Прага, серпень 1968 р.) - К., 1968. - 37 с.
21. Статистичні параметри стилів. - К., 1967. - 260 с.
22. Украинская грамматика / Русановский В. М., Жовтоброх М. А., Городенская К. Г., Грищенко А. А. - К., 1986. - 360 с.

O. Lavrinets

THE STATUS OF PASSIVE CONSTRUCTIONS IN THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

The article explores the notion of «passive constructions», defines their status as grammatical units in the modern Ukrainian language, which occurred at the periphery of the syntactic system due to their morphological and stylistic limited nature.